

Sercan YILMAZ

Dr. | PhD
Gümüşhane-TÜRKİYE
ORCID: 0009-0002-5925-1843
yilmaz.sercan29@gmail.com

Sultan'ın Mutlakiyeti ve Müttefikleri, Nizam-ı Cedid Dönemi Üzerine Bir İnceleme

Öz

Türkiye'nin son 250 yıllık değişim ve dönüşüm tarihinin bütünü, modernleşme-batılılaşma paradigması içinde kavranılmaktadır. Nizam-ı Cedid hareketi de batılılaşmanın ve batı kurumlarının Osmanlı toplum ve devlet hayatına tesirinin başlangıcı olarak ele alınmasıyla programlı bir modernleşme hareketi bağlamında değerlendirilir. Bu yaklaşımın yansımaları da ilgili dönemin, İmparatorluğun klasik döneminin anlam-değer kabulleri ve tavırlarından keskin bir dönüşümü ihata ettiği varsayımdır. Bu çalışmada ise Nizam-ı Cedid ile ortaya çıkan reform sürecinin Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminin siyasal ideolojisi ile gösterdiği bütünlüklü ilişkinin mahiyeti ortaya konulmaktadır. Bu dönemin ana karakteri ise reform siyaseti aracılığıyla sultan mutlakiyeti tekrar kurulmaya çalışılırken, bu çabanın sahiplerinin Osmanlı siyasası içindeki müttefikleriyle birlikte oluşturmak istediği yapının doğurduğu siyasal gerilimlerle şekillenmiştir. Böylece siyasal kamplaşmanın taraflarının iktidar sahipliği ve iktidar araçlarını kullanmak için verdiği mücadelenin çatışmacı mahiyeti, reform taraftarları ve karşıtları olarak siyasal aktörleri konumlandırmaktadır. Dolayısıyla bu döneme modernleşme üzerinden atfedilen ilerici-gerici, aydın-muhafazakâr dikotomilerinin oturduğu retorik, klasik dönemin siyasal ideolojisinden kopmanın değil, Osmanlı siyasasının kendi içindeki mevzi çatışmalarının siyasal söylemi içinde anlam kazandığı ifade edilebilir. Bu çerçevede Nizam-ı Cedid dönemi, İmparatorluğun klasik ile yeni arasında kurmaya çalıştığı dengeli ilişkide kendine özgü bir dönüşüm siyasetinin takip edildiği bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışma, bütün bu süreci hem sultan mutlakiyetinin kuruluşunu hedefleyen kadronun kullandığı siyasal retorikleri ve icraatları hem de muarızların karşılıklarıyla, Nizam-ı Cedid döneminin kendine özgü doğasını Osmanlı siyasası içinde konumlandırmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nizam-ı Cedid, Kalemîye, Modernleşme, Reform, Mutlakiyet.

The Absolute Authority of the Sultan and His Allies: An Examination of the Nizam-ı Cedid Period

Abstract

The whole of Turkey's history of change and transformation in the last 250 years is understood within the modernisation-westernisation paradigm. Since the Nizam-ı Cedid movement was the first to introduce westernization and western institutions into Ottoman culture and state life, it is also viewed as a planned modernization movement. This approach reflects the assumption that the period in question encompassed a sharp transformation from the meaning-value assumptions and attitudes of the classical period of the Empire. This study reveals the nature of the fundamental connection between the political philosophy of the classical era and the reform movement that began with Nizam-ı Cedid. The central theme of this era centers on the political difficulties arising from the attempt to construct a structure in Ottoman politics with its allies, while reform politics served to restore the sultan's absolutism. Thus, the conflictual nature of the struggle for power and the use of power tools by the parties involved in political polarization positions political actors as proponents and opponents of reform. Consequently, rather than a break with the political ideology of the classical period, it can be seen that the rhetoric attributed to this period through modernization, based on progressive-reactionary, intellectual-conservative dichotomies, gained meaning within the political discourse of the positional conflicts within Ottoman politics. As a result, the Nizam-ı Cedid era is seen as one in which the Empire attempted to create a harmonious relationship between the old and the new by implementing a distinctive transformation agenda. The study attempts to situate this entire process within the context of Ottoman politics, including both the political rhetoric and actions used by the cadre aiming to establish the sultan's absolutism and the responses of the opponents, as well as the unique nature of the Nizam-ı Cedid period.

Keywords: Nizam-ı Cedid, Kalemîye, Modernization, Reform, Absolutism.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin ve dönüşümün tarihi, imparatorluğun bütün bir tarihsel gidişatı içinde her dönem için dile getirilen bir konudur. 18. yüzyılla birlikte, Batı Avrupa'da başlayan yeni bir tarz olarak modernite ise değişimin niteliğinin değiştiği, yeni bir bilme yöntemi etrafında anlam-değer dünyalarının yeniden şekillendiği, dolayısıyla da bu yeni tasavvur etrafında toplumların, devletlerin ve bireylerin kendilerine yol bulmaya zorlandığı bir dönemin kapılarını aralamıştır. Değişim çağının doğduğu Batı Avrupa devletlerinde ve toplumlarında değişim olgusu, toplumların iç dinamikleri içinde harmanlanırken, Batı Avrupa dışı toplumlarda da Avrupa ile coğrafi yakınlık, siyasi ve ticari temaslarla birlikte oluşan insan hareketliliği, savaşlarla yaşanan karşılaşmalarla birlikte kısmen dışsal etkenler ve bu etkilerin açığa çıkardığı içsel dinamiklerin gündemleri etrafında muhatabını bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu örneğinde de değişimin dinamikleri, içsel ve dışsal etkilerin belirlediği siyasal atmosfer içinde şekillendiği ifade edilebilir. 17. yüzyılda gözlemlenen iç siyasetteki bunalımlı hal 18.yüzyıla gelindiğinde görece istikrara kavuşurken (Akşin, 1994, s. 6), 18. yüzyılın son çeyreği itibarıyla yaşanan siyasal krizler yeni bir muhasebe dönemini ve reform siyasetinin somutlaşmasını dayatmıştır. Nihayetinde Sultan III. Selim'in hükümlanlığında Nizam-ı Cedid adıyla anılan yeni bir arayış hareketi ile reform denilen olgunun somut bir gündeme kavuştuğu görülür. Askeri reform olmanın ötesinde tüm devlet yapısının ve sosyal dinamiklerin de dönüşüme tabi tutulması anlamına gelen bu program, kavramın da içeriğinin işaret ettiği gibi kadim nizam olan Nizam-ı Alem'den, yeni bir düzene geçiş olarak Osmanlı siyasi literatürü ve kurumsallaşması içinde köklü bir arayışın da adı olmuş, İmparatorluğun entelektüel ve siyasal birikimini tartışmaya açmıştır (Fazlıoğlu, 2015, s. 256).

Özellikle Batı'da gelişen Osmanlı reform tarihine dair çalışmalarda, Nizam-ı Cedid döneminin modernleşme dönemi olarak görülme eğilimi belirgindir ve toptancı bir yaklaşım olarak durmaktadır (Shaw, 1965, p. 292.; Ortaylı, 2023, s. 98; Aksan, 1993, p. 53-69). Dolayısıyla Nizam-ı Cedid hareketi ile sadece askeri değişim değil, devletin kurumsal değişimini de ihata eden geniş bir perspektifin oluştuğu söylenebilir. Bununla birlikte bu değişim sürecinin ana motivasyonunun modernleşme ile kendine yeni bir yol bulma arayışı değil, Avrupa'da yaşanan dönüşümün anlamlandırılarak kendi anlam-değer tasavvurları içinde bir yol bulma gayretini içerdiği ifade edilebilir.

Bu dönemin ana izleğinin, merkezde Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem devlet ideolojisinde, sultan mutlakiyetinin yani sultanın *istiklali* ve *bâkim-i müstakil* vasıflarının tekrar tesisi ve çeperde de tesis edilecek bu yapı ile devlet aygıtının ve siyasal güç kompozisyonunun yeniden düzenlenmesi olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla ilgili dönemde tüm toplumsal ve siyasal sınıfların çıkarları itibarıyla iç içe geçen pozisyonları ve İmparatorluğun yol bulma arayışlarını kapsadığı bir dönem hüviyeti söz konusudur. Sultan mutlakiyetinin kuruluşu süreci ise varlığı 17. yüzyıldan itibaren görünürlük kazanan ve 18. yüzyılda artık devlet hayatında önemli bir yer işgal eden *vekil-i mutlak* Kalemîye ricalinin kendi siyasal iddialarını sultan mutlakiyeti ile özdeşleştirmesi ile oluşan siyasal ilişkisinde belirginleşir. Böylece de kalemîye sınıfından oluşan İmparatorluğun yeni sivil elitlerinin yönettiği, nasıl bir reform izleği oluşacağı tartışmalarıyla birlikte, bütün bu süreçlerin Osmanlı siyasasındaki izdüşümlerinin siyasal yapıyı şekillendirirken meydana getirdiği krizleri de barındırdığı bir dönemin de kapıları aralanmıştır.

Bu çalışmada da Nizam-ı Cedid döneminin ve reformlarının, Sultan III. Selim önderliğinde bir program olarak ortaya çıkışıyla beraber Kalemîye sınıfının Osmanlı siyasası içinde kendine yer bulma arayışının etrafında, Sultan'ın mutlakiyetinin kuruluş süreci tasvir edilecektir. Bu tasvirde de literatürde bir modernleşme ve klasik dönem anlam-değer dünyasından kopuş olarak adlandırılan Nizam-ı Cedid reformları, bu anlam dünyasından kopuş olmayıp, Batılı etkilerin Osmanlı mutlakiyetini kurmanın gerekçesini oluşturduğu bağlamda, İmparatorlukta

hâkim siyasal ideolojinin yeniden kurulması gayreti üzerinden değerlendirilecektir. Dolayısıyla bu etkileri ile Nizam-ı Cedid'le birlikte dönemin anlaşılmasında kullanılan ilerici-gerici, muhafazakâr-modern dikotomileri ve klasik dönemin kabullerinden keskin bir kopuş söylemleri bu dönemin konusu olmayıp, dönemin kamplaşmasının Osmanlı siyasası içindeki mevzi arayışlarından kaynaklandığı üzerinde durulacaktır.

Bu çerçevede, çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Nizam-ı Cedid'i hazırlayan siyasi gelişmeler izah edildikten sonra, ikinci bölümde Nizam-ı Cedid reformlarının Osmanlı siyasası ve siyasal ideolojisi içindeki konumu tahlil edilerek, doğuracağı krizlerin siyasal sınıflar bağlamındaki anlamı tahlil edilecektir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise Sultan mutlakiyetçiliğinin kuruluşunda bir aracı olarak Nizam-ı Cedid ile temayüz eden Kalemîye sınıfının konumu ve iktidar koalisyonları ile kendine yer edinme çabası tahlil edilerek, bu dönemin asıl doğasının tasviri katmanlı bir şekilde sunulmaya çalışılacaktır. Nihayetinde beşinci bölüm ile Nizam-ı Cedid reformlarının, askeri saha dışında kalan mali, idari ve diplomasi alanlarındaki gündeminin üçüncü bölümdeki çerçeve içinde ve çalışmanın genel kabulü bağlamında nasıl bir anlam ifade ettiği açıklanacaktır.

1. Nizam-ı Cedid'i Hazırlayan Siyasi Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin hazırlayıcısı olan reform sürecinin devletin genel siyasal gündemi içinde asli bir konuma oturması Kırım'ın kaybıyla başlar. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya karşısında düşülen dezavantajlı durum, imparatorluk tarihinde bir kırılmayı temsil etmektedir. Öyle ki bu tarihe kadar Karlofça Antlaşması ile yaşanan görece kayıplar, kısmen telafi edilebilmiş ya da yaşanan toprak kayıplarının arzı bir nitelik arz ettiği görüşü hâkim bir yaklaşım olarak benimsenmiştir. 18. yüzyılın başında İbrahim Müteferrika gibi aydınların bireysel reform önerilerini içeren çalışmaları gibi raporlar ortaya çıksa da bu raporların devlet hayatında etkileri sınırlı bir görünüme sahiptir. Hatta 17. yüzyıl layihaları da devletin genel siyasal işleyişi içinde yankı uyandıran etkilere sahip olmamıştır (Öz, 2017, s. 116-117). Öyle ki bu layihada, İmparatorluğun klasik toplum ve devlet yapısını sorgulayacak ya da sorgulama bile dolaylı yoldan değişimi işaret edecek bir ton bulunmamaktadır (Aksan, 1993, p. 56).

1768-73 Savaşı'na gelen süreçte Osmanlı ordularının gösterdiği muzaffer performans, değişim hususunda bir dayatmayı engellediği gibi, Osmanlı ordusunun olağan değişim hızı da batıda Avusturya ve Rusya orduları ile doğuda İran'a karşı mücadelelerde görece bir istikrarı mümkün kılmaktadır (Kolçak, 2024, s. 54). Özellikle Napoleon öncülüğündeki Devrim Savaşları'nda Avusturya, Rusya, Prusya'nın Fransa'da gelişen askeri teknoloji ve yeni doktrinler karşısındaki çaresizliği (Ökten, 2020, s. 146), bu ülkelerin de askeri devrimin taşıyıcıları değil takipçileri olarak Osmanlı dünyasından çok da uzakta olmadığı tespitini yapma imkânını verebilir. Diğer yandan 1768-74 Savaşı'nda da Osmanlı ordusunun yaşadığı en önemli eksiklikler ise saha topçuluğu ile lojistik hatların işleyişindeki organizasyonel aksaklıklar ve piyade-topçu sınıfı arasında müşterek harekât doktrinlerindeki eksiklikler ile yetersiz ve eski talim düzenlerinin savaş hazırlığına el vermediği gözlemleri, dönemin uzmanları tarafında da kısa sürede çözülebilecek aksaklıklar olarak yansıtılmaktadır (Baron de Tott, t.y., s. 243; Beydilli, 1999a, s. 26). Bütün bu algıları nihai olarak yıkan kırılma ise 1787-92 Savaşı ile Kırım'ın geri alınması hedefi ile girişilen Moskof Seferi'nde Rusya karşısındaki çaresizlik, İstanbul'un düşmana açık bir vaziyete düşmesi ve ordudaki savaşma azminin kırıldığıнын bir muhtıra ile İstanbul'a, Sultan III. Selim'e dayatılması olmuştur (Karal, 1995, s. 14).

1791 Maçın Boykotu olarak da tarihi hafızada yer edinen bu muhtıra ile Tuna boyunda sıkışan Osmanlı Ordusu'nun Sultan III. Selim'in nihai siyasi hedefi olarak Kırım'ın istirdadına ve muzaffer barışa erişebilmeye muktedir olunmadığının ilanı ile devlet hayatında, siyasal yapının her kesiminin iştirak ettiği, kendi ile yüzleşme ile bu çerçevede başta ordu olmak üzere reformun bir program dâhilinde uygulanması arzusu artık kaçınılmaz olarak kabul göreceğinin taahhüdü ile

neticelenmiştir. Maçın Boykotu'nda ordunun önde gelen ocak ağaları ve sivil bürokrasinin üst düzeyinin müşterek katılımıyla, Ruslarla hızlı bir barış yapılması ve bu barışın da İmparatorluğun emperyal hedeflerinden vazgeçme anlamını taşımayıp, icra edilecek reformlarla sağlanacak askeri gücün nihayetinde Ruslarla daha iyi koşullarda karşılaşılmasını tavsiye eden bir içerikte kaleme alınmıştır (Yıldız, 2016, s. 147). Daha sonradan III. Selim'in reformlarının ana gerekçesi ve reformlara muhalefet eden siyasal ve sosyal gruplara hatırlatılan *kara bir leke* olarak da özellikle dönemin risalelerinde hatırlatılan Maçın Boykotu, Nizam-ı Cedid'i başlatacak olan sürecin ilk adımı olarak değerlendirilebilir (Beydilli, 1999, s. 30). Böylece 18.yüzyıl Osmanlı entelektüelleri ve devlet adamlarının bireysel gündemlerinde harmanlanan reform düşüncesinin belirli ve çok yönlü siyasi programa kavuştuğu ifade edilebilir. Reform düşüncesinin hâkim olduğu ve bu dönüşümü sağlayarak İmparatorluğu kurtaracak *sahipkiran* bir şehzade olarak yetiştirilen Selim, buna uygun kadrolarıyla birlikte (Beydilli, 2009, s. 421), Yaş Anlaşması'nın sağladığı siyasal atmosferden yararlanarak yeni bir gündemi meydana getirecek fırsatı bulmuştur.

2. Nizam-ı Cedid'in Oluşumu ve Mahiyeti

Nizam-ı Cedid, ordu reformlarıyla özdeşleştirilen bir hareket olarak görülme eğilimindedir (Shaw, 1965, p. 292). Gerçekten de Sultan III. Selimin reform hareketi, orduda reform yapılması ile başlamıştır (Shaw, 1965, p. 292; Öğreten, 1989, s. 30). Fakat başlayan bu reform süreci müstakil bir siyasi gündem ile şekillenip, belli bir siyasal program adına sahip olmayıp, dönemin genel reform eğilimi ile özdeşleştirilebilir. Maçın Boykotu ile devletin askeri ve sivil kanadından gelen reform talepleri ile Yaş Antlaşması'nı hazırlayacak diplomatik görüşmelerin yapıldığı bir zaman diliminde, Kırım'ın kaybının katiyet kazanması, reform hareketini devletin bir ihtiyaç olarak müşterek bir talebe dönüştürdüğü söylenebilir (Öğreten, 1989, s. 29). Tabi bu noktada reformu talep edenlerle, ona karşı çıkmayanlar üzerinden yapılacak ayırım dönemin siyasal çevrelerinin konumlarını tasvir etmede yerinde olacaktır. İleriki bölümlerde izah edileceği üzere, reform hareketine karşı menfi tavırlar ise reform olgusunun askeri sahanın dışında toplumsal, ekonomik ve siyasal yapıyı tesiri altına alması ile şekillenmeye başlayacaktır.

Nizam-ı Cedid denilen reform süreci devlet ricalinde askeri ve sivil bürokrasi ile ulema sınıfına mensuplardan istenilen *nizam-ı devlete dair* layihalarla başlamıştır (Öğreten, 1989, s. 29). Böylece yapılacak reformlara yönelik devlet ricalinde bir konsensüsün sağlanması hedeflenirken, bu sürecin sadece Sultanın şahsi bir çabasının ürünü olmaktan uzaklaştırılması hedeflenmiştir. 1792 yılında hazırlanan ve 2'si devlet hizmetindeki yabancı uzmanlar tarafından olmak üzere toplam 22 layiha ile Nizam-ı Cedid'in başlangıcı inşa edilmiştir (Karal, 1995, s. 62). Layihaların odağı, ordudaki reforma yönelik önerilerin baskınlığı içinde olmakla birlikte, devlet yapısının ele alınması bağlamında kimisi statükonun korunması kimisi de daha keskin idari reform önerilerinin olduğu içeriğe sahiptir (Karal, 1995, s. 63-73; Yeşil, 2012, s. 89). Bütün bunlara rağmen devletin askerî, idari, iktisadi, diplomatik ve eğitim yapılarına yönelik önerilerin bir aradalığı nizam-ı devlete dair layihaların hazırlanmasında ana prensibin bütün bir yapıyı ele almak amacına matuf olduğunu gösterir.

Layihaların genel bir imparatorluk ideolojisi çerçevesinde toplumsal ve siyasal kurumların Osmanlı temeddününün bir parçası olan organik bir bağlamda ele alarak tutarlı bir anlatı kurma tarzının dışında, doğrudan pratik program önerisine sahip olması, bu layihaların 17. yüzyıl layihalarından ayrıştırılarak modernleştirici ve Batılılaştırıcı nitelikte olduğu literatürde ifade edilmektedir (Aksan, 1993, p. 64). Bu yorum Türkiye'nin modernleşme serüveninin bilinciyile geriye dönük olarak, tarihi verinin yeniden şekillendirilmesi anlamına gelebilir, bu yönüyle de iddialı bir yorum olarak değerlendirilmelidir. Öyle ki layihalardaki ana motivasyon devlete nizam verirken yine İmparatorluğun gaza ideolojisi ve Nizam-ı Alem iddiasının dışına çıkılmadan, uluslararası ve dahili siyasi sahada bu öğelerin mümkün kılınabilmesinin gerekliliğine işaret ettiğine değinilmelidir. Layihalarda 17. yüzyılda karşılaşılan şekilde Osmanlı klasik düzenine özgü tasvir ve

bu döneme yönelik geri dönüş çağrıları, bu türden kimi layihalar olsa da baskın bir karakter sunmaz. Layihalar daha ziyade pratik reform önerilerine odaklanır. Buna rağmen layihaların odaklandığı reformları, Osmanlı klasik düzeni yedirmeye yönelik meşrulaştırma araçları da klasik dönemin kabulleri çerçevesinde şekil alır, dolayısıyla bu sürecin meşrulaştırılmasında kullanılan kavram setleri de yine bu anlam değer dünyasının kendi içinde oluşturduğu çözümler ekseninde geliştirilmiştir.

Bu çerçevede kullanılan temel meşrulaştırma araçları *mukabele-i bil misl* ve *ehveni şerreyn* olarak sıralanabilir (Fazlıoğlu, 2015, s. 256; MENCHINGER, 2022, s. 117-119). Literatürde bu kavramların kullanım amacının modernitenin önünü açacak pratik reformların, klasik düzenin kabulleri ile çelişmeden var olmasını sağlayacak paradigmatik dönüşümün söylemsel merkezi olması olarak ele alınmaktadır (Aksan, 1993, p. 58). Buna rağmen bu kavramlar Türklerin Orta Asya'dan itibaren tevarüs ettiği ve Osmanlı-Selçuklu tecrübeleri ile olgunlaşarak İslamlaştırdığı egemenlik kavrayışına uygun olarak, zaruret halinde, istisnai hukuk doktrininin hükümdara tanıdığı kamu yararı, kamu düzeni ve esenliği bağlamında karar ve kural koyma salahiyetine yapılan vurguyu içermesidir (Yılmaz, 2023, s. 145). Türklerin egemenlik kavrayışında hükümdar merkezi bir konuma sahiptir ve bu konumu da her türlü kural ve ilkeden yalıtılmış, onu müstebit kılacak bir bağlamda inşa edilmemiştir. Schmittyen olağanüstücü durumlarda, Schmitt'i de aşarak özerk bir karar verici konumda olan, istisnai olanın niteliğini belirleme ve istisnai kararlarla yeni bir düzen inşa etme bakımından Hanefi fikhinin istihsan literatürüne referansla, zorunluluk hallerinin şekillendirdiği yeni bir durumu betimleyen bir egemenlik yaklaşımı söz konusudur (Yılmaz, 2023, s. 176).

Dolayısıyla, *Mukabele-i bil misl*, *ehveni şerreyn* gibi ilkeler, Hanefi fikhinin zorunluluk hallerine dair bir işareti barındırır (Şener, 1974, s. 118) ve Nizam-ı Cedid 'den murad olarak *nizam-ı devleti* sağlamak, istisnai bir dönemde parlak bir geleceği inşa edeceği düşünülen Sultan'ın, yukarıda izah edilen hükümdar olarak kurucu vasfını işaret etmiş olur. Sultanlarında bu niteliğine dayanarak oluşturdukları kurucu yasalara ve bu yasalar zemininde inşa olan örf-i sultanı, yasağ-ı padişahi ve kanunname geleneği yine bu sultan figürünün doğal bir uzantısı olarak işlev görür (Yılmaz & Akçakaya, 2023, s. 556). Zorunluluk hallerinin en önemli ayırıcı unsuru, yine bir hukuki metodoloji içinde, hükümdara tanıdığı cari hukuki normları aşma imkânına yine hukuk düzeninin korumayı amaçladığı ilkeleri muhafaza gayretine matuf olarak mevcut normları ihlal etme ve bunların üzerinde yeni bir norm kurma imkânıdır (Yılmaz, 2023, s. 175-176). Bu imkân bazı noktalarda fikhin da temel ilkelerini, geniş bir kamusal çıkar uğruna görmezden gelmeyi de gerektirebilir. Öyle ki Fatih Kanunnamesi'ndeki kardeş katli meselesi bu meyanda ifade edilebilir (Yılmaz & Akçakaya, 2023, s. 555). Dolayısıyla Sultan III. Selim için kullanılan meşrulaştırma araçları olarak dönemin propaganda eserlerinde ve layihalarında zorunluluk halini işaret eden *mukabele-i bil misl*, *ehveni şerreyn* kavramlarının yoğun bir şekilde kullanılması, Nizam-ı Cedid reformlarının sınırlı bir askeri reform olmanın ötesinde *nizam-ı devleti* tesis edecek, *kanun-ı nevî* cari kılacak bir siyasal gündemin uzantısı olarak görmek yerinde olacaktır. Sultan III. Selim ve reform ekibinin sergilediği bu yaklaşım, Osmanlı klasik siyaset felsefesinden bir terki değil, yine o anlam-değer dünyası içinde yeni bir yol bulma arayışını yansıtmaktadır.

Bu çerçevede döneminin şair ve mutasavvıfı olan Şeyh Galib'in Sultan III. Selim'i ve onun reformlardaki konumunu anlatırken sık sık kullandığı, devlete ve topluma *ruh-ı nevî*, *taze can* ve *hayat-ı nevî* gibi metaforları Osmanlı siyasasındaki Sultan figürünün yukarıda izah edilen bağlamına yapılan bir referans olarak görmek mümkündür.

Virmiş mi kimse mülke bu rütbe hayat-ı nevî

Sultan Selim-i Şaliş-i 'Osmaniyan gibi

(Dilçin, 1993, s. 216)

3. Nizam-ı Cedid Reformları ve Osmanlı Siyasetindeki İzdüşümü

Nizam-ı Cedid'in Osmanlı siyaseti içindeki istisnai konumu onu yürüten ekibin de nitelikleri itibarıyla, geleneksel siyasal yapının dinamiklerinin de dışında bir konuma sürüklediği ifade edilebilir. Öncelikle bu reform hareketi III. Selim'in kişisel himayesi altında ortaya çıkmıştır, fakat sonrasında oluşturduğu reformun kadrolarına bakıldığında şehzadelikten itibaren babası III. Mustafa ve amcası I. Abdülhamit devirlerinde başlayan reformcu atmosferin içinde bu süreci idare edecek zihni dönüşümü de yaşadığı söylenebilir.

Osmanlı siyaseti içinde Sultanın konumu 17. yüzyıl itibarıyla sembolik ve ülke içinde siyasal grupların oluşturduğu dengeyi gözetken bir hakem konumuna evrildiği ifade edilebilir (Abou-El-Haj, 2011, s. 138). Bu konumun şekillenmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik organizasyonunun genişleyerek uzmanlaşması (Öz, 2017, s. 1995), İstanbul'daki yönetici elitlerin ülke genelinde ekonomik kaynakları bölüşerek oluşturdukları görece özerk konumları ile ordunun da profesyonel ve bürokratik yapıya kavuşarak özerkleşip Sultan'ın karizmatik liderliğinden bağımsız *devlet ordusu* formuna kavuşması amillerinin etkili olduğu ifade edilebilir (Kolçak, 2024, s. 141). Duralı bu durumu Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin olağan işleyişinin sultanın karizmasından bağımsızlaşması bakımından II. Selim devri ile başlatırken, gerekçesini de sultanın ordu ile seferlere katılma ihtiyacı duymadan askeri ve diplomatik süreçlerin devletin profesyonelleri tarafından yürütülmesi ile örneklendirir (Duralı, 19.10.2021). Öyle ki II. Mustafa'nın iktidarın merkezini saraya taşımaya yönelik siyasetine karşı bir tepki olarak doğan 1703 isyanında, yeniçeri ağası Çalık Ahmet Ağa'nın saltanat değişikliği yerine *cumhuriyet idaresi* kurulması önerisi (Kafadar, 1994, s. 475), Osmanlı siyaseti içinde sultanın konumunun sembolikliğine yönelik somut çıkışlardan biri olarak anılabilir ki bu isyan da bir yönüyle Osmanlı siyasetinin alışlagelen dengelerini bozularak, iktidarın saray ve yakın çevresinde merkezileşmesine olan tepkileri yansıtmaktadır (Abou-El-Haj, 2011, s. 138). Aslında 17. yüzyıl saltanatın ve padişahın siyasal alanda ifade ettiği anlamında değişime uğradığı bir dönemdir. Öyle ki Emecen bu dönem için hanedanın başındaki padişahın değil, hanedan mefhumunun dokunulmazlıkla bezenmiş bir önem kazandığı tespitini yapar (Emecen, 2001, s. 68). Dolayısıyla bütün bir 17. yüzyıl iktidar savaşlarının Sultan'ın mutlakiyetinin yeniden tesis edilmesi ya da onun mutlakiyetinin karşısında oluşan yeni siyasal yapının iktidar alanını tahkim eden çatışmaları da ihata ettiği ifade edilebilir. Naima'nın da tarihinde sıkça vurguladığı bozulma söylemi de padişahın değişen bu siyasal algısının izdüşümüne koşut, sultanın *hâkim-i müstakil* olarak, mutlakiyetinin pırtlatılması gündeminin yansıması olarak değerlendirilebilir (Topal, 2024, s. 59-60).

III. Selim devrinde de Osmanlı siyasetinin genel görünümü ise klasik devlet yapılanmasının izdüşümleriyle birlikte kısmi farklılıkları da barındıran bir mahiyet arz eder. Buna göre İstanbul'da merkezileşen ulema ve yeniçeriler ile paşa kapılarına dayanan siyasal yelpaze, kendi içinde her zaman yeknesak bir yapı taşımaz. Yeniçerilerin İstanbul esnafı ile kurduğu ticari çıkarlara ya da himayeye dayalı ilişkisi, onları İstanbul merkezli esnaf burjuvazisi ile aynı zemine oturtur. Ulema sınıfı ise can ve mal güvenliğine dayalı geleneksel koruma zırhı içinde vakıflar üzerinden sahip oldukları ekonomik kaynaklara hükmedici ve diğer gruplarla dönemlik siyasal ittifaklara girişebilen aktif bir tabakayı meydana getirir. Bunun yanında paşa kapıları olarak da anılan, devletin himayesinde gelişen bürokratik aristokrasinin bir siyasal parti gibi imparatorluğun sivil kadrolarını oluşturacak insan kaynakları ile geniş bir profesyonel kitleye ve ekonomik kaynaklara hükmeden bir yapıya sahip oldukları ifade edilebilir. Bu noktada bu siyasal odakların Osmanlı taşrasında izdüşümleri aracılığı ile uzantıları üzerinde sahip oldukları ekonomik ve siyasal etki sahalarını genişletici eğilimleri de vurgulanmalıdır. Bu yapının taşra ile kurduğu ilişki ise ayan ve voyvodalıklar üzerinden 18. yüzyılda iyice görünür olan yerel güç odaklarıyla sağladıkları siyasal ve ekonomik çıkar ilişkisi ile kurulmaktadır. Bu noktada ayanların konumu ise yeni bir siyasal güç odağı olma yönünde evrimleşen, gücünü 18. yüzyılda hissedilir kılan bir boyutta olduğu

söylenbilir (Özyaka, 2020, s. 207). Öyle ki ayanlarla birlikte yerelde görülen özerkleşmeci eğilimlerin literatürde batı feodalizmi ile benzerlik ilişkisine sahip olduğu hâkim görüştür (İnalçık, 2023, s. 179; Akdağ, 1969, s. 51). Aslında yereldeki siyasal güç odaklarının kaderi de nihayetinde İstanbul'dan belirlenen kimin ne kadar ve ne çapta ekonomik kaynağa sahip olabileceği kararına bağlılığa, İstanbul'un siyasal meşruiyetine dayanan, hukuki ve siyasal bir özerkliği sahip olmadan İstanbul'dan devşirilen legallığe bağımlı yapılar olarak görülebilir. Dolayısıyla merkez ile taşra eliti denilen ayanlar arasında çatışmanın olduğu tezi, tarafları katı bir kutuplaştırıcı sınıflandırma içinde görme arzusuyla şekillenirken, çoğu durumda merkeze eklenmiş yerel elitlerin merkez tarafından kontrol edilebilir aktörler olduğu da unutulmamalıdır (Öz, 2017, s. 196). Çoğunlukla bürokratik kökenli kişilerin oluşturduğu bu merkezkaç kuvvetlerin figürlerinin kaderi son kertede İstanbul merkezli siyaset ile kurabilecekleri dengeli ilişkiye bağımlıdır. Dolayısıyla feodalizmle özdeşleştirilen bir özerklikten söz etmek mümkün değildir.

Bu karmaşık siyasal yapı içinde Sultan, özerk bir hareketi destekleyecek ekonomik ve siyasal araçlarından yoksundur. Hatta III. Selim dönemi Nizam-ı Cedid layihalarında ya da dönemin aydın bürokratlarında, Batılı devletler incelenirken, monarkın ülkedeki her durumla ve gelişmeyle ilgilenmeyip başvekil başkanlığında oluşturulan ve uzmanlığa göre örgütlenen rasyonelleşmiş kabinelere vurgu yaparak, hükümdarın siyasal etki sahasının daha da daraltılmasının faydalı olabileceğini vurguladıkları görülür (Manchinger, 2017, s. 136). Bu noktada ilginç olan Vakanüvis ve Reistülküttap Ahmet Vasıf Efendi gibi kalemiye kökenli bürokratların Avrupa monarşilerine baktığında mutlak monarkların güçlü statülerini değil de monarşinin örgütlenmesinde monarkın, kabinesi ile kurduğu ilişkiye odaklanmaları dikkat çekicidir. Tabii ki III. Selim'in ajandasında, ileride de açıklanacağı üzere, Sultanın sembolikleşen konumunun Batılı bir monarkın konuma yükseltmenin izleri görülebilir. Haliyle bu yöndeki telkinlerin sultanın nezdinde taşıdığı değer de tartışmalıdır.

Sultanın, Osmanlı siyasası içinde yukarıda tasvir edilen konumu, Nizam-ı Cedid gibi iddialı bir siyasal programın yürütülmesinde birtakım handikapları da beraberinde getirmektedir. Bunlardan ilki, bu programın devletin içindeki her türlü siyasal çevre tarafından kabul edilmesi ya da açıktan bir muhalefetle karşılaşmaması, ikincisi ise programın yürütme aygıtının Bab-ı Ali'den bağımsızlaşarak, Bab-ı Ali merkezli gelişen siyasal dönüşümlerin negatif etkilerinden reformları arındırarak, gölge bir kabine ile yeni bir hükmetme modelinin geliştirilmesidir.

Bu noktada devlet içinde reformlara yönelik uzlaş, ilk başta talihin bir ürünü olarak Maçın Boykotu ve onun devamı sürecinde şekillenirken, sonrasında devlet içindeki temsiliyete göre belirlenen belirli bürokratik sınıflardan devlet adamlarından istenilen ıslahat layihaları ile örtük bir rıza arayışı ile sağlanmaya çalışılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, layiha istenmesini bir rıza arayışı nedeniyle değil de gerçekten de ne yapılabileceğine yönelik yol haritasının belirlenmesi ihtiyacına matuf olduğunu, rıza arayışı olsa meşveret meclisi ile bu gerçekleştirilebileceğini vurgulasa da (Öğreten, 1989, s. XLII), layihaların rıza mekanizmasını harekete geçirici niteliği devletin aksayan noktalarının bir konsensüsle belirlenmesi hedefiyle de gerçekleşmiş olur. Öyle ki, askeri reform hususu ile vergi kaynakların etkili ve verimli organizasyonu bütün layihaların ortak özelliği gibidir. Bu genel tespit ise devletin merkezinde İmparatorluğunun aksayan yönlerinin bir konsensüsle belirlenerek, yapılacak reformlara da kaynaklık edecek politik bir işaret olarak kullanılabilmesi dile getirilebilir. Aslında Cevdet Paşa'nın meşveretle işaret ettiği uzlaş mekanizması, yazılı bir dokümana bağlanmış gibidir.

İkinci handikapı izale edecek olan yöntem ise Bab-ı Ali'nin karar verici pozisyonundan ziyade, Sultan ve onun gölge kabinesinin belirlediği ilke ve siyasetleri icra eden bir aparat konumuna indirgenmesidir (Çelik & Yeşil, 2023, s. 71). İstanbul'daki iktidar yapısı içinde doğal bir müttefiki bulunmayan III. Selim'in, reformlarının devamlılığı ve yürütümündeki istikrarı bakımından ilk hareketinin reformlara özel bir kadro oluşturduğu görülmektedir. Yukarıda

değindildiği gibi Bab-ı Ali'nin işleyişinden bağımsız olarak gölge bir kabine gibi çalışan bu ekip hem reformların belirleniminde hem de yürütümünde kilit bir işleve sahiptir (Çelik & Yeşil, 2023, s. 71). Sultan III. Selim babası III. Mustafa'nın devr-i saltanatından itibaren, serbest ve devlet işleri ile ilgilenebileceği bir ortamda yetişme imkanını bulmuş, amcası I. Abdülhamit devrinde de kısa bir fasıla dışında kafes hayatını yaşamadan aynı serbestliğin imkanlarından faydalanmıştır. Baron de Tott' un aktardığı üzere, III. Mustafa devri reformlarının teftişinde babası ile birlikte yer alan Şehzade Selim (Baron de Tott, t.y., s. 294), amcası devrinde de Fransa Kralı XVI. Lui ile özel elçisi aracılığı ile mektuplaşarak dönemin hâkim aydınlanmacı yönelimlerine ve teknik gelişmelerine duyarlılık gösterirken, temsilcileri aracılığı ile de Batının teknik gelişimine dair birikimini arttıracak teşebbüslerden geri durmamıştır (Beydilli, 1999b, s. 78). İşte bu ortamda III. Selim'le de şehzadelikten beri yakın ilişkisi olan Halil Hamid Paşa'nın ekibi sultanın gölge kabinesini oluşturmuş, dönemdeki adlandırmayla *atabegan-ı saltanat* ekibi reformların arkasındaki beyin konumuna yükselmiştir (Çelik & Yeşil, 2023, s. 45).

III. Selim'in alternatif bir gölge kabine kurmaya çalışması, merkezi bir monarşi inşa çabası ile tutarlı bir yönelim olduğu da söylenebilir. Nizam-ı Cedid hareketi bir yönüyle de Sultanı merkeze alan ve ona bağılı düzenli ordu ile etkin bir bürokrasiye dayanan mutlak bir monark yaratma teşebbüsüdür. Layihalarda da dile getirildiği gibi ağırlıklı husus askeri reformlara verilse de bununla ilgili olarak merkezin taşradaki mali denetiminin güçlendirilmesi ile yerelde oluşan merkezden özerk yapıların tasfiyesi, idari ve mali ıslahat önerilerinde önemli bir hacim kaplar (Özdemir, 2012, s. 16-17). Abou-El-Haj'ın Osmanlı modernleşmesini mümkün kılan amillerden biri olarak zikrettiği, elitlerin taşradaki ekonomik kaynakları etkin bir şekilde kontrol edecek modern devlet aygıtlarını ihraç etme yöneliminin bu noktada kısmen isabetli olduğu söylenebilir (Abou-El-Haj, 2018, s. 145-146). El Haj'ın yanıldığı nokta, Osmanlı modernleşmesinin muharrik unsurunun doğrudan siyasal sınıfların mali kaynakları paylaşımına indirgemesi ile 18. yüzyılın genel siyasal krizlerinde dışsal faktörlerin göz ardı edilerek, içsel boyutta da tüm siyasal güç odaklarının yeknesak politik gündemler etrafında bütünlüklü kategorilere indirgemesidir. Mali ve iktisadi alanda ıslahat ile oluşacak mali kaynakların çeşitlenmesi, zenginleşmesi ve bir yandan da sahipliğinin değışmesi durumunu, öncelikle Sultanı merkeze alarak okumak yerinde olacaktır.

Bu bağlamda Sultanın konumunu güçlendirecek en önemli adımlardan biri de sultana bağılı bir bürokratik sınıfın siyasallaşarak, Osmanlı siyasasının içine çekilmesi olacaktır. Sultan'ın Nizam-ı Cedid reformlarında da aktif bir şekilde kullandığı Kalemîye bürokrasisi, bu yönüyle Sultan'ın mutlakiyetçi ajandasının siyasal alandaki izdüşümü olarak, hem bütün bir sürecin yürütücüsü ve siyasal destekçisi konumunda Osmanlı siyasası içinde yer arayacaktır. Bu noktada, III. Selim'e bağılı, Kalemîye bürokrasisinden doğan reformcu kadronun yapısına ve siyasal alanda oluşturduğu izdüşüme bakmak yerinde olacaktır.

4. Osmanlı Siyasasında Yer Arayışı, Kalemîye İktidarı ve Sultan'ın Mutlakiyetinin Kuruluşu

III. Selim'in reformcu kadrosu ekserisi itibariyle kalemîye kökenli bürokratlardan oluşmaktadır. İmparatorluğun sonraki dönüşüm hamlesi olacak Tanzimat'ın da elitlerini çıkararak kalemîye, 18. yüzyılda olgunlaşan ve devlet hayatında etkisini arttıran bürokratik bir sınıf olarak temayüz etmektedir. 18. yüzyıl aynı zamanda İmparatorluğun klasik bürokrat devşirme usullerinin terkedilerek, yeni bir düzen oturttuğu bir dönem olarak da görülebilir. Enderun'dan yetişen sivil ve askeri bürokratlar yerini, imparatorluğun her coğrafi bölgesinden ve sosyal sınıfından kendini yetiştirebilen namzetlere, paşa himayeleri aracılığı ile temayüz etme imkânına bırakmış görünüyor. Bu eğilim 17. yüzyıldan itibaren başladığını söylemek mümkündür. Kafadar'ın ifadesiyle çelebiler çağı olan 17. yüzyılda, Batı'da artan niceliksel bilginin, mecmualarla dolaşımının arttığı, otodidakt eğitimin belirli sosyal çevreler içinde imkân kavuştuğu ve çelebilik tabirinin nitelediği üzere dünyayı ve imparatorluğu tanıma gayretinin çeşitlendiği bir sosyal atmosferin doğuşuna şahitlik

edilmektedir (Kafadar, 2017). 17. yüzyılda genişleyen İmparatorluk bürokrasisi haliyle dışsal kaynaklardan da bürokrat devşirerek kendini büyütme ve uzmanlaşma yolunda erken modern devletin niteliklerini de yansıtmaya başlamıştır (Genç & Özvar, 2021, s. 79). Bu dönüşüme tepkisel yaklaşımlar, 17. yüzyıl nasihatname ve siyasetname yazınında *devlette liyakatin yok olduğu serzeniş*i ile görünür hale gelir (Öz, 2017, s. 200). Dönem müelliflerinin devletin karşılaştığı bir sorun alanı olarak bu meyandaki tespitlerinin, devlet ricali tarafından gerçeklikten uzak görüldüğü çıkarımını doğrular şekilde devlet aygıtında yapılan reformlarda, bu müelliflerin önerilerinin göz ardı edilmişleriyle de doğrulamak mümkündür (Öz, 2017, s. 116).

Osmanlı çelebisinin ve insanın İmparatorluğun dışı ile ilişkisi ve kurduğu etkileşimin niteliğindeki farklılık, haliyle de buradan yapılacak bilgi aktarımına yönelik yaklaşımlarındaki değişim, 17. yüzyılda başlayan bir süreç olarak ve 18. yüzyılda daha da belirginleşerek izlenebilir bir hal almaktadır. 18. yüzyıla gelindiğinde İmparatorluğun bu atmosferi daha da olgunlaşmış görünüyor. Öyle ki Epir bölgesine gelen Lord Byron, Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu ile karşılaştığında batılı bir eğitim görmüş olabileceği tespitini yapmaktan kendisini alıkoyamaz (Katz, 2021, s. 81). Keza İspanya'ya diplomatik görevle giden ve Nizam-ı Cedid kadrolarının dış çerperinde değerlendirilebilecek Ahmet Vasıf Efendi' nin batı sanatına olan hâkimiyeti ve İspanyol sosyetesine ile kurduğu aşına ilişki (Menchinger, 2017, s. 144), bir yüzyıl önceki Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris'te yaşadığı tecrübelerin çok uzağında durmaktadır (Yirmisekiz Mehmet Efendi, 1975, s. 33-34; Göçek, 2024, s. 52). Yine Nizam-ı Cedid döneminin mühendishane müderrisi olan Seyid Mustafa, kendi hal tercümesinde batı tekniğini öğrenmek için Fransa'ya gitme imkânını dile getirmesi, Osmanlı entelektüellerinin Batı ile olan ilişkilerinde yüzyılın başına göre daha etkileşimli ve daha yumuşak intibalara sahip olduğunu gözlemlemeyi sağlar (Beydilli, 1987, s. 413). Hatta 17. yüzyıl sonlarında İstanbul'da bulunana İngiliz tüccar Sir Dudley North'un gözlemlediği Türklerin kendilerine karşı olan kibri ve özgüveniyle Batı'yı sefih gören yaklaşımlarından farklı bir doku ile 18.yüzyılda karşılaşılmaktadır (Aydın, 2023, s. 133-156). Ortaylı'nın da vurguladığı gibi 18. yüzyıl, Osmanlı dünyasında değişim bilincinin doğduğu bir dönemdir ve bu bakımdan Osmanlılar Avrupa dışı toplumlarda bu bilince sahip olan ilk doğulu toplum olduğu söylenebilir (Ortaylı, 2023, s. 46). Yine aynı şekilde 17. yüzyıl boyunca Osmanlı askeri endüstrisinde hem uzman hem de nitelikli işçi olarak *taiife-i efrençiyân* adıyla bulunan yabancı unsurların, Osmanlı savaş makinesinin bütün bir yüzyıl boyunca etkinliğini muhafazasında önemli katkıları da yazında yerini bulmaktadır (Kolçak, 2024, s. 46). Dolayısıyla 18. yüzyıl Osmanlılarının, önceki dönemlere göre elitler düzeyinde diplomatik, ticari, kültürel kanallardan, İmparatorluk dışı unsurlarla daha yakın ve ilgili bir ilişki demetine sahip olduğu gözlemlenebilir (Abou-El-Haj, 2018, s. 148). Osmanlı yönetici elitlerinin beslediği kapı halkları da saraydan bağımsız ve saraya paralel eğitim imkânlarına sahip kamu görevlilerinin istihdamında da kaynak çeşitliliğini ve kendini yetiştirme olanaklarının farklılaşmasını besleyen bir unsur olmuştur (Göçek, 2024, s.200-202). Böylece 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda devam eden bu atmosfer içinde bilginin niceliksel artışının yanında, niteliksel olarak da erişimi ve dolaşımının kanallarının da çeşitlendiği söylenebilir.

Kalemiye sınıfının mensuplarının yetişme süreçlerinde klasik dönemin kurallarından ayrı bir düzene sahip olması, onu Osmanlı siyasası içindeki konumunun da farklılaşmasını besleyen etkenlerden biri olarak okunabilir. Buna göre klasik kurumların dayandığı eğitim kurumlarının dışında, belirli ve standardize eğitim yeterliliklerini takip etmeden, çok çeşitli kaynaklarla yetişen insanların kendine yer edindiği bürokratik bir sınıf söz konusudur. Öyle ki, medrese eğitimi görenden, kendi kendini yetiştiren, ekonomik durumu müsaitse özel bir eğitim ile tahsil imkânına kavuşan çok çeşitli eğitim geçmişleri ile karşılaşılabilir. Diğer yandan da bu nitelikleri itibariyle de mensuplarının toplumsal kökenleri de bir yeknesaklık göstermeyebilir. Bu noktada Kalemiye sınıfının ve özelde de Nizam-ı Cedid kadrolarının kökenine odaklanmak ilginç veriler ortaya koyar. İstanbul'daki mukim kalemiye sınıfı kâtiplerin sayısı 18. yüzyılda 1500 dolaylarında olabileceği tahmin edilmektedir (Findley, 2020, s. 76). Tabi bu sayıya bürokrasinin düşük seviyeli

memurları da dâhildir (Findley, 2020, s. 76). Haliyle üst düzey bürokrasiye doğru piramidin yukarısına çıkıldığında daha sınırlı bir sayıya ulaşmak mümkündür. Öyle ki üst düzey bürokratlarda, gözden düşenlerin tekrar geri dönme imkânları ya da farklı görevlerde değerlendirilme durumları gibi uygulamaların yaygınlığı, bu seviye için elde olan yetişmiş bürokrat sayısının sınırlılığına delalet edebilir. Aynı zamanda bu sınırlılık içinde üst düzey bürokratların, özellikle Nizam-ı Cedid kadroları bakımından kökenlerine odaklanıldığında ilginç bir örüntüyle karşılaşılıyor.

Her ne kadar Osmanlı toplumsal yapısının batılı tarzda tabakalaşmış bir görünüme sahip olmayışı nedeniyle, bu toplum özelinde memurların toplumsal kökenine dair örüntülerin çıkarılması zor bir uğraş olsa da (Findley, 2020, s. 70) Findley'nin reisülküttaplar özelinde yaptığı tespiti göre reisülküttapların yüzde 80' inin kalemiye mensubu ailelerin çocukları ve patrimonial paşa kapılarından devşirilen çocukların oluşturduğu bilinmektedir (2020, s. 78). Kalemiye'ye intisap eden kâtiplerin eğitim çizgisinin nihayetinde bu sınıfa dâhil olma olasılığı, ilgili kalem dairesine çirak olarak girme veya taşrada görevli bir valinin kapı halkına nitelikleriyle temayüz ederek dâhil olma ve nihayetinde ilgili valinin kariyerinin talihine göre İstanbul'daki bürokratik çevreye girme imkânlarıyla belirlenmektedir (Findley, 2020, s. 81-82). Dolayısıyla İstanbul'un sunduğu eğitim imkânları ve mensup olunan ailenin sahip olduğu imkânlarla bu sınıfa dâhil olanların yanı sıra, Ahmet Vasıf Efendi gibi Bağdat'tan çıkan ve babasının ismi ulema hayıtlarında dahi olmayan sıradan bir hoca çocuğunun da yetenekleri ile kendisini gösterebileceği bir ortamdan söz edilebilir. Böylece hem eğitim imkânlarının klasik dönemin izleklerinden farklı olarak bürokrasiye dâhil olmadaki farklılığı hem de Kalemiye mensubu ailelerin çocuklarının yine bu sınıfa intisabı, Kalemiye'nin belirli bir insan örüntüsü içinde, her şeyin İmparatorluğun merkezinde belirlendiği siyasa yapısı içinde anlamlı bir odak görünümüne kavuşmasına hizmet eder.

Bu çerçeve içinde spesifik olarak Nizam-ı Cedid kadrolarına odaklanıldığında, Atabegan-ı Saltanat olarak anılan merkezi reformcu kadro ile onlarla iş birliği içindeki görünen ikincil kadroların mensuplarından tespit edilen 14 tanesi üzerinde yapılacak gözlemde, bunların büyük bir kısmının kalemiye kökenli olduğu fark edilir.¹ Ayrıca bu ekibin büyük bir kısmının, I. Abdülhamit döneminde sadarete bulunan ve reformcu kimliği ile bilinip, Şehzade Selim taraftarı bir saray darbesi ile ilişkilendirilerek azledilen Halil Hamid Paşa'nın ekibinin bir parçası olduğunu da ifade etmeliyiz (Beydilli, 1997, s. 318). Bu ekibin içinde dikkat çekici olan kısmı ise ulamaya mensup olanların sınırlı kalışıdır. Tartarcık Abdullah Efendi bizzat Nizam-ı Cedid reformlarında etkin bir kişilik olarak yer alırken (İşpirlı, 1988, s. 99), III. Selim devrinin ilk Şeyhülislamı ve III. Selim'in tahta geçer geçmez getirdiği ve altmış gün görev yapabilen Şeyhülislam Mehmet Şerif Efendi'dir (Özcan, 2003, s. 532). Bu bakımdan Mehmet Şerif Efendi Nizam-ı Cedid kadroları içinde görülemezse de siyasetname türünde yazdığı eserle merkezi bütçe, gelir-gider dengesi, tımar sisteminin kaldırılması gibi önerileriyle, *nizam-ı devlete* dair dönemin ruhuna uygun bir yaklaşıma sahip olduğunu gösterir ve III. Selim'in ilk icraatlarından biri olarak onu tercih etmesi saltanatındaki genel yaklaşımını yansıtmaya bakımından anlamlıdır (Ortaylı, 2023, s. 99; Özcan, 2003, s. 532). Bunların dışında Nizam-ı Cedid'in hizmetinde olan ekip büyük oranda kalemiye mensubu bürokratlardan oluşmaktadır. Kalemiye mensuplarının devlet hayatında etkinliği 18. yüzyılda Efendi-Paşa terkininin bir uzantısı ya da bürokratikleşen devletin doğal bir sonucu

¹ Ebubekir Ratib Efendi (Kalemiye, Elçi, Reisülküttap), Ahmet Vasıf Efendi (Kalemiye, Elçi, Vakanüvis, Reisülküttap), Mahmut Raif Efendi (Kalemiye, Diplomat, Nazır), Çelebi Mustafa Reşid Efendi (Kalemiye, Defterdar), Mehmet Şerif Efendi (Ulema, *Füsûlü'l-âra fî şâni'l-mülûk ve'l-vüzerâ* Yazarı, Şeyhülislam III. Selim Dönemi Başı), Küçük Hüseyin Paşa (Enderun, Kaptan-ı Derya), Seyyid Mustafa Efendi (Mühendis, Müderris), Valide Kethüdası Yusuf Ağa, Ahmet Faiz Efendi (Enderun, Sır Katibi), İbrahim İsmet Efendi (Ulema, Kazasker), Bahriye Nazırı Hacı İbrahim (Kalemiye, Tersane Emni), Tatarcık Abdullah Efendi (Ulema), Azmi Efendi (Kalemiye, Diplomat, Elçi), Behiç Efendi (Kalemiye), Ömer Faik Efendi (Kalemiye, *Nizamü'l-atik fi'l-amik* Yazarı).

(Findley, 2019, s. 189-196) veya devletin uluslararası siyasette diplomatik kanalları daha yoğun olarak kullanma eğiliminin neticesi olarak, belli bir bürokratik sınıfın görünürlüğünün artması olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan, Halil Hamid Paşa'dan arta kalan ekibinin güvenilir bir hami arayışı ya da diğer müesses iktidar odaklarının karşı var olma refleksi, yukarıda izah edilen yeni bir güç olma potansiyelinin açığa çıkma fırsatları ve Sultan'ın mutlakiyetçiliğinin güçlendirilmesi gündemine uyumlulaşabilecek bir sınıf olma nitelikleriyle Kalemiye mensuplarının Osmanlı siyasası içinde yer edinme çabası Nizam-ı Cedid ile bir konseptte kavuşmuştur. Diğer taraftan İmparatorluğun 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde artık farkında olduğu "batı tekniğine nasıl karşılık verilebileceği sorunu" ana gündem haline geldiğinde hem diplomatik temaslarla hem de sefer durumunda ordu bürokrasisini organize eden uzman kaynağı olarak hem İmparatorluğun mevcut görünümüne hâkim olan hem de Batı ile istikrarlı ilişki halinde olan kalemiye bürokrasisinin öncül bir konuma gelmesi olağan bir durumdur. Özellikle bu dönemde kalemiye sınıfı sadece reformlara dair bürokratik süreçleri yöneten ya da bu süreçler içinde görev alan aparatlar değil, hazırladıkları risaleler ve propaganda metinleri ile Sultanı merkeze alan mutlakiyetçiliğin de propagandisti durumundadırlar.

Sultan'ın mutlakiyetinin kuruluşunda ve Kalemiye'nin bu alandaki faaliyetlerinde en önemli siyasal araçları propagandaya dayalı retorikleridir. Aslında bu saha onların nasıl bir İmparatorluk siyasası inşa etmek istediklerinin de ipuçlarını verir. Çalışmanın önceki bölümünde *mukabele-i bil misl* ile *ehven-i şerreyn* söylemleri etrafında değinilen ve Sultan'ın mutlakiyetinin tahkim edildiği egemenlik formülasyonunu tamamlayan bir şekilde propaganda araçlarının kullandığı bir söylem şekillenmiştir. Bu metinler Nizam-ı Cedid'in gerekliliği ve zorunluluğuna odaklandığı gibi, bir yandan da Sultanın *emir-ül müminin* ve *halife* vasıfları üzerinden *ulul emr'e itaat, din ü devlete* hizmet kavramları merkezli bir şekilde, sultanın otoritesinin parlatılmaya çalışıldığı da bir dönemdir (Şakul, 2005, s. 120). Bu dönemin popüler bir risalesi olan Sekbanbaşı Risalesi'nde Bektaşiliğin heterodoksluğu ve onları imana çağırın vurgularıyla beraber, dönemin önemli figürlerinden Nakşibendi Derviş Kuşmanı'nın risalesinde de yeniçeriliğin Hacı Bektaş-ı Veli ile olan irtibatı tartışmaya açılarak, Bektaşilik ile irtibatlı yeniçeriliğinin varoluşsal sütunlarına saldırıda bulunulması söz konusudur (Şakul, 2005, s. 135-137). Yeniçerilerin isyankâr ünü, bir yanıyla onların *ulu' l emre* olan itaatsizliği yine bu dönemde yeniçeriliğinin dini meşrulaştırım araçlarından yoksun bırakmaya yönelik propaganda aracıdır (Şakul, 2005, s. 138). Bütün propagandanın merkezi sultanın mutlakiyetçiliğine dinsel ya da siyasal hiçbir gerekçe ile muhalefete imkânı bırakmamaktır. Öyle ki 19. yüzyılda İmparatorlukta yaygın bir görünüme kavuşan Nakşi Müceddidi tasavvufi düşüncenin (Algar, 2013, s. 349), siyasal otorite ile ilk ilişkilerini test ettiği imkânlar oluşmaktadır. Bu dönemde Nizam-ı Cedid birlikleri için kurulan Selimiye Kışlası'nın içinde Nakşibendi tekkesinin kurulması da ihmal edilmemişti (Şakul, 2005, s. 134). Nakşi Müceddidi tasavvuf ekolünün dini yaşayıştaki kuralcılığı, şeriata olan katı riayet ile kişinin ve toplumun ilerlemesi bakımından kurduğu kamusal vizyon ilişkisi, siyasal cephede sultanı merkeze alan *ulu' l emre itaat* ile *halife-sultanın* otoritesinin sorgulanmaması ile paralellik gösterir. Bir bakıma Nizam-ı Cedid elitleri, Osmanlı'nın klasik devlet aygıtının Bektaşilik ile kurduğu varoluşsal ilişkiyi, cedid dönemde Nakşibendilikle kurma yöneliminde olabilirler (Şakul, 2005, s. 134). Yalnız bu, reformist hareketlerine karşı muhalefeti yumuşatacak bir çözüm arayışında olan elitlerin dini sahada kullanabileceği araç arayışlarından biri olabilir ve bu yönüyle de kati bir tercihi yansıtmayabilir. Öyle ki İstanbul'daki Mevlevi tekkeleri de Şeyh Galip önderliğinde Konya'da mukim olan Mevlevi çelebisinin muhalefetine rağmen Nizam-ı Cedid' e destek vermektedir (Dilçin, 1993, s. 210). Sultan III. Selim'in de Mevleviliğe intisabı bu dönem için Nakşibendiliğin etkinliği hususunda kati hüküm vermeyi zorlaştırabilir.

Bu dönemin risalelerinde ve layihalarında, daha önce de değinildiği üzere, *mukabele-i bil misl* ve *ehven-i şerreyn* kavramları ile sultanın reform hareketinin meşrulaştırımında dini ilkelerin kullanılışı da *ulu' l emre itaat* ile özdeşleştirilir. Daha önce istisnai hukuk bağlamında, istihsan

prensibine ve onun örf-töre ile sahip olduğu diyalektik ilişkinin, Türklerin kamu hukukunun oluşumuna kaynaklık ederek sultanın egemenlik nosyonunu inşa ettiğine değinilmişti. Sultanın mutlakiyetçiliğini tahkim etmeye yönelik olarak, onun istisnai hukukun niteliğine ve içeriğine karar veren konumunun, zorunluluk haliyle izah çabası yine bütün bu kavram setinin merkezine sultanın iradesini yerleştirilmesiyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla dönemin hâkim söyleminin gerek siyasal hukuk gerek dini meşrulaştırma araçları bakımından sultanın mutlakiyetçiliğinin kurulmasına doğrudan hizmet ettiği ifade edilebilir.

Bu sürecin organizatörü gibi çalışan Kalemîye sınıfı mensupları, Osmanlı siyasası içinde kendi konumlarını Sultanın otoritesine dayandırarak ve nizamlı asker ile bunun güvenliğini sağlarken, taşrada da kendisine müttefik bulmaktan uzak durmayacaktır. Dönemin bir realitesi olan ayanlık kurumu ise merkezle kurduğu bağımlılık ilişkisi ile bu noktadaki en ideal yerel güç odağıdır. Dönemin kalemîye mensubu yazarları tarafından kaleme alınan layihalarda, ayanlığın yerel idare birimi olarak tanınması ve merkez adına hareket eden bir statüde, tek yerel güç odağı olarak kullanılması dikkat çekici önerilerden birini oluşturur (Yeşil, 2012, s. 87). Gerçekten de Anadolu ayanlarından gördüğü destekle İstanbul dışına çıkabilen Nizam-ı Cedid'in askeri gövdesi, burada yeni düzenin askerleri olarak kabul görmüş bir konumdadır. Anadolu'da kudretli ayanlardan Çaparoğlu Süleyman Paşa ve Kadı Abdurrahman Paşa gibi isimler Sultan III. Selim ve ekibiyle, Nizam-ı Cedid birlikleri kurulması hususunda ittifak yapıp, Anadolu'yu da Nizam-ı Cedid'in kapsamına almıştır (Uzunçarşılı, 1971, s. 248). Öyle ki Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da öncüsü olma vasfını alan bu iki isim, zaman içinde taltif alarak, İstanbul'un ihsanıyla ayanlıkla etki sahalarını Anadolu'nun neredeyse tamamını kapsayacak şekilde genişletmiştir (Uzunçarşılı, 1971, s. 249). Ayanlık bu noktada İstanbul'daki elitler için, Osmanlı siyasasının kalıplarını kırmak amacıyla güçlü bir alternatif olarak gözükürken, Nizam-ı Cedid'e gelen muhalefet de Rumeli'deki ayanların bir kısmından gelecektir. Daha sonra Kabakçı İsyanı ile İstanbul'da bozulan düzeni, kendisine sığınan ve Rusçuk Yaranı olarak da bilinen eski birtakım Nizam-ı Cedid ricalinin teşvikiyle tekrar kurma amacıyla gelen Alemdar Mustafa Paşa'da Rumeli'nin kudretli ayanlarından (Karal, 1995, s. 87). İstanbul'daki reformist kadro ve Sultan III. Selim ile dengeli ilişki kurabilen ayanların hem dönüşen hazine yapısı içinde, yeni gelir kaynaklarına erişimine kolaylık sağlanmış hem de sahip oldukları düzenli ve talimli askerle taşradaki otoritelerini tahkim edici imkânlarla kavuşmuş olmaları, ayanların İstanbul ile bağımlılık ilişkilerini yansıtan doğasını da hem doğrulayan hem de onların derebeylik gibi tasvirini yanlışlayan bir görünüm sunmuş olur. Dolayısıyla ayanların kategorik olarak Osmanlı siyasası içinde ayrıksı bir oluşum olarak görülme eğilimi, Nizam-ı Cedid döneminde merkezle daha sıkı ve bağımlılık ilişkisi kurmalarına da zemin hazırlamıştır. Sonrasında III. Selim'in davasını sahiplenme iddiasına girecek olanlar da Alemdar Mustafa Paşa önderliğindeki ayanlar olacaktır.

Ayanların İstanbul nezdindeki konumu güçlendiren Sened-i İttifak ise Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devleti törpüleyen bir belge değil de Osmanlı siyasası içinde yeniçeri ve ulemaya karşı güç kazanma iddiasındaki, reformist kalemîye ile ilişkili ayan ekibinin kendini var kılma teşebbüsü olarak görülmelidir. Dolayısıyla bu ayanların oluşturduğu senedi, Saltanatın mutlakiyetçiliğini sınırlama teşebbüsü olarak gören yorumlar (İnalçık, 1964, s. 607; Ortaylı, 2023, s. 99), senedin muhteviyatından uzak bir değerlendirmeyi gösterir. Böylece 18. yüzyılda güçlenen ayan varlığı, İstanbul'da palazlanan bir güç olarak Sultan ve Kalemîye elitleri arasındaki ilişkinin de kurumsallaşması ihtimalini doğurmuştur. Tabi bu ilişki içinde siyasal olarak dışarıda kalanların olması kaçınılmazdır. İstanbul'daki yeniçeri ile ulema bloğu ve bunlar tarafından kısıtlanan Rumeli ayanlarının (Mert, 1991, s. 197), Nizam-ı Cedid'i tehdit olarak algılaması isyana giden süreci tetiklemiştir.

Bütün bu gelişim nihayeti ve Osmanlı siyasası içindeki güç mücadelesinin sonucunda, İstanbul'daki iktidarın belirli bir merkezde toplanması, devlet içinde konumu sarsılanların

oluşturduğu *devlet küskünleri* denilen bir grubu doğurmuştur (İnce, 2008, s. 283). Belki de bu küskünler gurubunun siyasal yapıdaki izdüşümü, Tezcan'ın kavramsallaştırdığı *İkinci İmparatorluk* paradigmasındaki erken modern dönemdeki kurumsal siyasal yapının tasviriyle örtüşebilir (Tezcan, 2010, s. 226). Daha sonra Kabakçı İsyanın da aktörlerini oluşturan bu kitle, sonraki bölümde Nizam-ı Cedid reformlarının tatbik sahalalarının açıklandığı üzere mali ve idari yapının içinden uzaklaştırılan ve mali kaynaklara erişimleri bakımından da kısıtlanan eski politik elitleri terkipten meydana gelmiştir.

5. Nizam-ı Cedid İslahatlarının Tatbik Sahaları

Nizam-ı Cedid, askeri bir yenileşme hareketi olarak çıksa da askeri sahada yapılacak düzenlemenin devlet örgütlenmesinde çok boyutlu dönüşümü zorlayıcı etkisi, bu dönemi bütün bir devlet örgütlenmesinin gözden geçirilmesi bakımından müstesna kılmaktadır. Sultana sunulan islahat layihaları da askeri durumun analizinden başlayarak, sonrasına mali yapıya yönelik tespitleri doğururken, mali yapıyı ele alabilmek için de idari yapıyı düzenleyici tespit ve önerileri dile getirmesi kaçınılmaz olmuştur. Çalışmanın başında değinilen dış politikadaki nazik durum ise diplomasi sahasında da aktif ve egemen eşitliğine dayanan vestfalyen diplomasi kurumsallaşmasını takip edecek adımları getirmiştir. Askeri sahada yapılan çalışmalar hakkında külliyatlı bir birikim vardır. Bu çalışmada ise Nizam-ı Cedid'in sadece askeri reform gayreti olmayıp bir döneme ismini verirken, Sultan'ın mutlakiyeti altında *nizam-ı devleti* sağlamaya yönelik gayretinin tasviri bakımından, idari, mali ve diplomasi sahalalarına dair islahat çalışmalarına değinilecektir.

Bu noktada Nizam-ı Cedid döneminin en bariz reform alanı olarak *mali ve iktisadi* saha görünmektedir. Bu alanda kurulan nizamlı askerin ve mütefennin subayların yetiştirilmesi ve seferber edecek merkezi bütçeye dayalı mali bir yapı için İrad-ı Cedid hazinesi kurulmuştur. İrad-ı Cedid hazinesinin temel odağı askeri harcamaları, öngörülebilir bir düzene sokarak savaş ve barış durumunda ordunun seferber mevcudunun bir standarda bağlanması, böylece talimli ve eğitilmiş bir savaş gücü oluşturmayı sağlayacak imkânların oluşturulmasıdır. İrad-ı Cedid'in bu niteliği, hazineden sorumlu nazırın aynı zamanda talimli asker nazır da olmasıyla belirgin bir görünüme sahiptir (Karal, 1995, s. 70). Belli gelir kalemleri ile desteklenen bu hazine, zaman içinde boşalan ya da belli şartlara sahip olan eshamların, tumarların ve diğer mukataalarının gelirinin de bu hazineye bağlanmasıyla genişleme eğilimi göstermektedir (Yardımcı & Ayvaz, 2017, s. 255-257). Bu hazinenin yapısı devlet içinde ikili bir mali yapının da oluşmasını doğururken, hazinenin yönetiminde yer alan nazırlar da Nizam-ı Cedid ricali içinde sayılan kalemiye mensubu bürokratlar arasından atanmaktadır.

İrad-ı Cedid Hazinesi bu boyutuyla ilginç bir mali dönüşüme işaret etmektedir. 18. yüzyılın sonuna gelen süreçte imparatorluğun yaşadığı mali istikrarsızlık, dönemsel ve acil nakit ihtiyaçları, vergi toplama ve devletin gelir getiren işletmelerinin üzerinde devletin denetimini sönümlendirecek etkiler doğururken mali yapının karmaşık ve öngörülebilir bir bağlamdan uzaklaştırmış, imparatorluk taşrasında üretilen artı değerlerin merkeze aktarımında aracılardan konumu önemli gelir kaybına yol açmıştır (McGovan, 2006, s. 837-838). Bu durum, III. Selim'e sunulan layihalarda da dile getirilip mali yapıda sadeleşmeyi öneren içeriklerde dile getirilen bir hususu da oluşturmaktadır (Çağman, 1999, s. 219-220). Aynı zamanda vakıf gelirleri üzerinde de Sultan'ın kurmaya çalıştığı denetim, bu gelirler üzerinden maaş alan ulema ile de bir gerilim oluşturmuştur (Çelik & Yeşil, 2023, s. 79). Dolayısıyla Hazine-i Amire adı altında tek bir bütçe ve mali yapının varlığı altında, idari ve mali yapısı yıpranan bir sistem söz konusudur. İrad-ı Cedid ile İstanbul, kademeli bir şekilde imparatorlukta üretilen artı değerlerinin kendisine intikalini kayıpsız hale getirme yönelimine kurumsal girişimini oluşturduğu ifade edilebilir. Uygulama ilk başlarda başarılı olduğu gözlemlenen İrad-ı Cedid, eshamların tasfiyesinde neredeyse hedefine ulaşmış olmasına rağmen, dönemin mali istikrarsızlıkları, her uygulamada direktmeyi de zorlaştırmıştır

(Yardımcı & Ayvaz, 2017, s. 286). İrad-ı Cedid'e ek olarak tersane faaliyetleri ve zahire temini hususlarında da iki ayrı hazinenin kurulmasıyla, Hazine-i Amire' den bağımsız, klasik dönemin kurallarıyla işleyenden farklı olarak, mali sistemi dönüştürücü baskı uygulayan bir yapı meydana getirilmiştir. Bu durum altında Sultan, taşradaki kaynaklara hükmedebileceği yapıyı kurma hususunda, 18. yüzyılda mali yapıda meydana gelen dönüşümleri bir program altında kurumsallaştırma gayretini yansıtmaktadır.

İdari sahada da İstanbul'un kafası daha da karışık durmaktadır. Bunun nedeni de mali alanda yapılan düzenlemelerin siyasal sınıflar içinde yaratacağı hararetin, mali kaynaklar üzerinde nasıl bir denetimin kurulacağı sorusunun idari sahada oluşturacağı yansımayla birleşmesiyle daha da büyüme olasılığıdır. Dolayısıyla bu dönemin idare sahasına yönelik ıslahatları ya da ıslahat önerilerinin merkezinde 18. yüzyılda zayıflayan merkezi idareyi güçlendirme amacıyla sınırlı kalmıştır. Bu yapılırken kimi zaman sultanın gücünün tesisine odaklanılmış, kimi zaman da İstanbul'da şekillenmeye başlayan siyasal atmosferin kendisine taşradan destek arayacak bir tona kapılmasıyla istikrarsız bir tavır sergilenmiştir. Bunun en belirgin yansıması ayanların, devletin taşradaki işleyişinde temel idari statü haline getirilmesine yönelik önerilerde görülmektedir (Yeşil, 2012, s. 87-88). Öyle ki bu önerilerde hem idari hem mali yapının başında ayanların yer alarak, nakde dayanan ve merkezileşen mali yapının gelirinin toplanmasında ayanların rolünün tekleştirilmesi, kurulacak yeni nizamlı birliklerin oluşumunda öncülük etmeleri ile idari sahada da İstanbul'un taşradaki ajanı olma vasıflarının toplanması düşünceleri öne çıkmaktadır. Bütün bu düşüncelere rağmen bu alandaki ıslahatın tatbikinin sınırlı olduğu ifade edilebilir. Ayanlar mevzusunda, yerelde seçilen ayanların seçim sürecinde valilerin müdahale etmemesi kuralı getirilerek ayanlık müessesesi ile siyasal çıkar ilişkisi için kısmi bir özerkliğin sağlandığı ifade edilebilir (Karal, 1995, s. 71). Bundan başka olarak da Anadolu ve Rumeli' de il taksimatı elden geçirilip, sınırlandırılmış, vezirlik payelerinin verilme şart ve usulleri düzenlenmiştir (Karal, 1995, s. 71).

Nizam-ı Cedid'e dair en sert tartışmanın döndüğü alan ise *diplomasi* sahasındaki zihni dönüşümün izlerinde görmek yerinde olacaktır. Avrupa'da güç dengesine göre şekillenen diplomasi ve ittifakların merkezde olduğu yeni uluslararası siyaset sahası Osmanlılar için de uzun zamandır geçerli bir politik tavır olarak görülmektedir. Koca Ragıp Paşa'nın sadaretinden itibaren İmparatorluğun gücünün farkında olan bir realizmin dış politikayı şekillendirmeye başladığı ifade edilebilir (Çelik & Yeşil, 2023, s. 14). Fakat Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası dönemde yaşanan katı kayıplar, dış politikadaki realizmi bir zorunluluk olarak dayatırken, bu politikanın uygulayıcıları da yine onun muhatabı olan Kalemîye sınıfı olmuştur. "*Kızılelma semtini, Boğdan'dan gelen ayanak elma gibi yenir şey zanneden...*" hicviyle, şahin ve uzlaşmaz kanata göndermede bulunan Ahmet Resmi Efendi gibi İmparatorluğun Prusya ile olan ittifak görüşmelerini yürüten bir diplomattan gelmesi tesadüfî bir retorik değildir. Tabi bu yeni tarzın önemli yansımalarından biri de daimî elçiliklerin belli başlı merkezlerde tesisi ile Avrupa diplomasisi içinde aktif bir aktör olmaya yönelik adımların da izlenmesi kaçınılmaz olmuştur (Dönmez, 2006, s. 24). Bu paradigmatik dönüşüm bir yönüyle İmparatorluğun savaş sahasındaki durumu dengeleyecek refleksi olduğu kadar, klasik dönemden tevarüs edilen İmparatorluk ideolojisinden de bir sapmayı temsil etmektedir (Süheyla, 2018, s. 69). Bilindiği üzere 1703 İsyanı ve II. Mustafa'nın hali sürecinde etkili olan amillerden biri de Karlofça Barışı ile tanınan kayıpların tatbikinin doğurduğu bunalım altında, Sultan'ın meşruiyetinin İslam toprağından vazgeçmek ve Avrupa (Hristiyan) hukukuna göre müzakere yapmak ile itham eden fetvalar ile sağlanmıştı (Abou-El-Haj, 2011, s. 109-110). Bu nedenle Küçük Kaynarca'da yaşanan kayıplar İmparatorluğun resmi kavrayışında geçici bir durum, barış anlaşmaları da mütareke hüviyetinde geçici bir statükoyu temsil ettiği yönünde tasvir yaygındır. Bu tasvirin verdiği meşruiyet ve İmparatorluk ideolojisinin gerektirdiği gaza ve fetih ideali uğrunda yapılacak ıslahatları herkesin kabul etmesi de yine İmparatorluğun selameti için elzem bir tavır olduğu dönemin risale ve

propaganda eserlerinde dile getirilen husustur (Menchinger, 2022, s. 115). Osmanlı bürokrasisin barışı geçici bir statü olarak kavrayışı, Kalemiye için iyi bir fırsatı da beraberinde getirirken, Sultanın mutlakiyetçiliğine hizmet edecek politikaların motivasyonunu desteklediği de kuşkusuzdur. Bunun yanında, dönemin yabancı gözlemlerinin İmparatorluğun kaybedilen toprakları ve imaj için mücadeleden çekindiğini de doğrulamaz. Öyle ki 1788'deki İstanbul'daki siyasi elitlerin durumunu anlatan Prusya elçilik raporuna göre, Türkler başarısız olacaklarını düşünseler de “*kendi arzuları ile herhangi bir şeyi elden çıkartmaktansa mahvolmayı tercih edecekleri...*” tespiti Nizam-ı Cedid'i oluşturacak ricalin ve dönemin devlet hayatının kabullerinin sınırlarını gösterir (Beydilli, 1985, s. 158). Fakat bütün bu kurgunun karşısında, Moskofa benzeme endişesi altında siyasal muhalefetin söylemini kurması da zor olmayacaktır. Dolayısıyla diplomasi sahasındaki yaşandığı iddia edilen zihni dönüşüm ve İmparatorluk ideolojisinden vazgeçme ithamı, bütün bir Nizam-ı Cedid dönemine yüklenen kusurların da karakterize olduğu bir alanı oluşturur.

Sonuç

Nizam-ı Cedid dönemi bir reform dönemi olarak anılırken iki ana eğilim bu dönemin dokusunun anlaşılmasında kullanılır. Bunlardan ilki dönemin ana ve belki de tek karakterinin askeri ıslahatlar bağlamında şekillendiği, ikincisi ise modernizmin kapılarını açan ve Osmanlı siyasal literatürünün klasik söylem ve kabullerinin terk edildiği keskin bir dönüşümün karakterize olduğu dönem olduğu yönündedir. Bu iki yorum da Nizam-ı Cedid'in anlaşılmasında eksiktir. Tabi ki bu dönem 17. yüzyılda görülen ıslahat hareketlerinden, nasihatnamelerden ve siyasetnamelerden farklılıklar taşır, diğer yandan da sonrasında gerçekleşecek Tanzimat'ın keskin baticılığından da ayrıksı bir karakterdedir. Bu özellikleriyle iki dönemden de ayrılan kendine özgü bir dönem olarak, 18. yüzyılın Avrupa'sında olgunlaşan atmosferinden de etkilere sahip fakat Osmanlı siyasal kültürünün kabullerinin de terk edilmediği bir dönüşüm dönemidir.

Nizam-ı Cedid döneminin, çalışmada da vurgulandığı üzere, temel özelliği; Batı karşısında kaybedilen üstünlüğün dengelenmesi yolunda askeri ıslahatlara girişilirken, bir yandan da Osmanlı siyasasının Sultan'ın mutlakiyetçiliğinin odağında merkezde Kalemiye'nin taşrada da kısmen ayanın iş birliğinde bir dönüşüme tabi tutma girişimi olmasıdır. Bu süreçte ayanla kurulan ilişkiler önceki bölümlerde ayrıntılı izah verilmişti. Aslında bu dönem, Prusya ve Rusya örneğinden izlenen güçlü mutlakiyetçi rejimlerin başarısının Osmanlı İmparatorluğu'na da ihraç edilme teşebbüsü gibidir. Özellikle Prusya gibi 18. yüzyıl sonunda orta dereceli güç kabul edilen bir krallığın, hayranlık uyandıran askeri performansı ve Osmanlı diplomatlarının (Kalemiye'nin) bu performansın arkasındaki siyasal, toplumsal ve mali kurumsallaşmaya yönelik gözlem ve tespitleri, bu reform hareketinin de muharrik unsurlarından olmuştur. Dolayısıyla literatürde yaygın bir şekilde dile getirildiği üzere, bir modernleşme hareketi olarak kavranan ve aktörlerinin aydın-modern değerleri içselleştirmiş bir bağlamda ele alındığı bir dönem tasavvuru yanlış olacaktır. Osmanlı elitleri için dönemin Avrupası'nın en görünür yanı, teknik bilgi ile donanımlı bürokrasi (*müttetfenin*) ve onun üstünde mutlakiyetçi yapıyla monarşinin oluşturduğu siyasal yapıdır. Nizam-ı Cedid hareketi de ona yüklenen bütün değerlerden ari olarak, bu siyasal kurgunun Osmanlı sahasında tatbikinde, Osmanlı siyasasının içindeki iktidar çatışmasının ortasında yürütülmeye çalışılan bir süreçtir. Bu sürecin ana aktörü olan Sultan ve Sultan'ın kendisini konumlandırmak istediği noktadaki siyasal tercihinin temsilcisi olan Kalemiye ve bu iki ana aktörün pragmatik bir ilişki kurduğu taşradaki işbirlikçisi olan ayan, bu dönemin oluşmaya başlayan yeni siyasal denkleminin ana aktörleridir. Dolayısıyla Nizam-ı Cedid hareketi, dönemi itibariyle Sultan'ın Osmanlı siyasasındaki yeni aktörlerle birlikte mutlakiyetini kurma girişimidir. Böylece klasik dönemin layihalarında sıkça dile getirilen bozulma söyleminin, Sultanın yeniden merkeze alınarak giderilmesi reçetesi olarak Nizam-ı Cedid ilk siyasal ve programlı teşebbüstür. Böylece Batılı anlamda teknik gelişmeyle desteklenen dönüşüm süreci, Osmanlı'nın klasik imparatorluk

söyleminin merkezine oturan mutlak hükümdar figürünün yeniden canlandırılmasının aracı olmuştur. Bu yapılırken de kadimden kopuş olarak bu dönemin kavramsallaştırılması dönemin siyasal söylemi ve anlam değer dünyası anlatılarıyla zıtlık oluşturmaktadır.

Sultan III. Selim'in tahtan indirilene kadar devam eden yaklaşık 15 yıllık reform süreci, sakin bir konjonktürde hayat bulamamış, Fransız Devrim Savaşları'nın Avrupa'yı kavuran etkisinin Osmanlı'daki tesirleri, yaşanan savaşlar, Balkanlarda dağlı isyanları ve nihayetinde Sultan'ın da meşruiyetini sarsan Vehhabi İsyanı ile hac yolların kapanması, nazik dönemde uygulamaya konulan siyaseten iddialı girişimin kaderini doğrudan etkilemiştir. Bunun yanında güçlü bir kurumsallığa dayanan Osmanlı siyasası içinde klasik iktidar paylaşımını tersyüz eden etkileriyle Nizam-ı Cedid hareketi, iktidar savaşının kızgın ortamında kendisinin tasfiyesine giden bir isyanla sonuçlanmıştır. Osmanlı siyasasına yönelik en büyük mirası ise dönüşümü ve reformu devletin ana siyasal odağı haline getirmesi ve bir yönüyle de Tanzimat'a kapı aralayan kadroların zihni dönüşümünün olgunlaşmasına kaynaklık eden zemini oluşturmasıdır.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, R. A. (2011). *1703 İsyani*. Tan Kitabevi Yayınları.
- Abou-El-Haj, R. A. (2018). *Modern devletin doğası*. İmge Kitabevi.
- Aksan, V. (1993). Ottoman political writing, 1768-1808. *International Journal of Middle East Studies*, 25(1), 53-69.
- Akdağ, M. (1969). Osmanlı tarihinde ayanlık düzeni devri 1730-1839. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 51-61.
- Akşin, S. (1994). 1839'da Osmanlı ülkesinde ideolojik ortam ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası durumu. *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri* (ss. 1-12). TTK Basımevi.
- Algar, H. (2013). *Nakşibendilik*. İnsan Yayınları.
- Aydın, F. B. (2023). *Payitahtta bir İngiliz tüccar*. Ötüken Neşriyat.
- Baron de Tott. (t.y.). *Türkler ve Tatarlara dair hatıralar*. Tercüman Yayınları.
- Beydilli, K. (2009). III. Selim. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 36, ss. 425-426). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, K. (1997). Halil Hamid Paşa. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 316-318). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, K. (1987). İlk mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e dair risalesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (8), 387-479.
- Beydilli, K. (1999a). Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a ıslahat düşüncesi. *İslami Araştırmalar*, (8), 25-64.
- Beydilli, K. (1999b). Şehzade elçisi Safiyesultanzade İshak Bey. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (3), 73-81.
- Beydilli, K. (1985). *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Çağman, E. (1999). III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu, Mehmet Şerif Efendi layihası. *Divan*, (7), 217-233.
- Çelik, Y. & Yeşil, F. (2023). *Osmanlı modernleşmesinde tereddüt ve teceddüt yılları* (2. Baskı). VakıfBank Kültür Yayınları.
- Dilçin, C. (1993). Şeyh Galip'in şiirlerinde III. Selim ve Nizam-ı Cedid. *Türkoloji Dergisi*, 11(1), 209-219.

- Dönmez, A. (2006). *Karşılıklı diplomasiye geçiş sürecinde Osmanlı daimi elçiliklerinin Avrupa'da yeniden tesisi* (Tez No. 189336) [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Ulusal Tez Merkezi.
- Duralı, Ş. T. (2021, Ekim 19). *Medeniyet kavramının tarihsel kökeni nedir? Gerçek fikri ne* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8ZpuY3bLdvM&t=804s>
- Emecen, F. (2001). Osmanlı hanedanına alternatif arayışlar üzerine bazı örnekler ve mülahazalar. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (6), 63-76.
- Fazlıoğlu, İ. (2015). *Kayıp halka*. Papersense Yayınları.
- Findley, C. V. (2019). *Osmanlı İmparatorluğunda bürokratik reform, Babiali, 1789-1922*. Alfa Yayınları.
- Findley, C. V. (2020). *Kalemiyeden mülkiyeye*. Alfa Yayınları.
- Genç, M. & Özvar, E. (2021). *Osmanlı ekonomisine dair konuşmalar-I*. Ötüken Neşriyat.
- Göçek, F. M. (2024). *Doğu'nun batı ile karşılaşması*. Fol Yayınları.
- İnalçık, H. (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu. *Belleten*, 28(112), 603-622.
- İnalçık, H. (2023). *İmparatorluktan cumhuriyete*. Kronik Yayınları.
- İnce, Y. (2008). Bir görgü tanığının gözünden Kabakçı Mustafa İsyanı. *Türkiyat*, (9), 281-308.
- İşpirli, M. (1988). Abdullah Efendi, Tatarcık. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1, ss. 99-100). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kafadar, C. (1994). Yeniçeriler. İçinde *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt 7, ss.472-476). Tarih Vakfı Yayınları.
- Kafadar, C. (2017, 20 Temmuz). *Cemal Kafadar ile 17. yy Çelebiler Çağı KTS #57* [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=wxuZn0MjeFQ>
- Karal, E.Z. (1995). *Osmanlı tarihi* (Cilt 5). TTK Basımevi.
- Katz, D. (2021). *İngilizlerin gözünde Türkiye 1776-1923*. YK Yayınları.
- Kolçak, Ö. (2024). *Ok, tüfek ve yay*. TTK Yayınları.
- Mert, Ö. (1991) Ayan. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss.195-198). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Menchinger, E. L. (2022). *İlk modern Osmanlı*. YK Yayınları.
- McGovan, B. (2006). Ayanlar Çağı 1699-1812, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (H. İnalçık & D. Quartert, Ed.). Eren Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2023). *Osmanlı düşünce dünyası ve tarihyazımı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öğreten, A. (1989). *Nizam-ı Cedid'e dair ıslahat layihaları* (Tez No. 7605) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Ulusal Tez Merkezi.
- Ökten, T. (2020). Askeri alanda devrim, ateş gücü-manevra dengesi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(33), 125-162.
- Öz, M. (2017). *Kanun-ı kadimin peşinde*. Dergâh Yayınları.
- Özcan, T. (2003). Mehmet Şerif Efendi. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 28, ss.531-532). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, F. (2012). *Defterdar Mehmet Şerif Efendi'nin layihasının Nizam-ı Cedid ıslahatlarındaki rolü* (Tez No. 320162) [Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Özyaka, Y. (2020). *18. yüzyılda Osmanlı toplumu*. YK Yayınları.

Shaw, S. J. (1965). The origins of Ottoman military reform, the Nizam-ı Cedid army of Sultan Selim III. *The University of Chicago Press*, 37(3), 291-306.

Süheyla, Y. (2018). Atabegan-ı Saltanat, Avrupa'ya özenen müceddidler mi? Heterodoks zındıklar mı?. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16(25), 63-86.

Şakul, K. (2005). Nizam-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslami modernleşme. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2(19), 117-150.

Şener, A. (1974). *Kıyas istihsan istislah*. DİB Yayınları.

Tezcan, B. (2010). *The Second Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Topal, A. E. (2024). *Cumburdan Cumhuriyete*. Telemak Yayınları.

Uzunçarşılı, İ.H. (1971). Nizam-ı Cedid ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa. *Bellekten*, 35(138), 245-302.

Yardımcı, M. E. & Ayvaz, E. (2017). Osmanlı mali sisteminde İrad-ı Cedid Hazinesi ve muhasebe kayıtları (1799-1800). *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(İktisat özel sayısı), 253-287.

Yeşil, F. (2012). III. Selim Devri siyasi literatürüne bir katkı, yeni bir layiha üzerine notlar. *Bellekten*, 76(275), 75-146.

Yıldız, A. (2016). Osmanlı tarihinde ordu boykotu, Maçin Bozgunu (1792) akabinde yaşanan tartışmalar. *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 123-162.

Yılmaz, S. (2023). *Türk-İslam siyaset düşüncesinde devlet ve egemenlik* (Tez No. 827738) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Yılmaz, S. & Akçakaya, M. (2023). Türklerde egemenlik ve devlet kanunu. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(2), 535-562.

Yirmisekiz Mehmet Efendi. (1975). *Yirmisekiz Mehmet Efendi Seyahatnamesi* (A. Uçman, Haz.). Tercüman Yayınları.